

УДК 82. 09 (430+477): 396

Нойфельд Віра,*психолог, психотерапевт,
власна практика, м. Берлін*

ПОРІВНЯЛЬНИЙ ГЕНДЕРНИЙ АНАЛІЗ АРХЕТИПІВ У НІМЕЦЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

У статті проводиться психологічний аналіз творів ранньої слов'янської та ранньої германської літератури з метою виявлення характерних гендерних архетипів. Будуються гіпотези про співвідношення цих архетипів із загальною динамікою фемінінного і маскулінного елементу в психіці народу.

Ключові слова: міжкультурне порівняння, гендерний архетип в українській ментальності, гендерний архетип у німецькій ментальності, співвідношення фемінінного і маскулінного елементу в психіці народу.

Нойфельд Вера. Сравнительный гендерный анализ архетипов в немецкой и украинской культурах

В статье производится психологический анализ произведений ранней славянской и ранней германской литературы с целью выявления характерных гендерных архетипов. Строятся гипотезы о соотношении этих архетипов с общей динамикой фемининного и маскулинного начала в психике народов.

Ключевые слова: межкультурное сравнение, гендерный архетип в украинской ментальности, гендерный архетип в немецкой ментальности, соотношение фемининного и маскулинного элемента в психике народа.

Neufeld Vira. Comparative Gender Analysis of Archetypes in the German and in the Ukrainian Cultures

A psychological analysis of the works of early Slavic and early German literature is presented in order to discover typical gender archetypes. Hypotheses regarding relationships of these archetypes and the general dynamics of feminine and masculine qualities of the mentality of nations are suggested.

Key words: Intercultural comparison, gender archetype in the Ukrainian mentality, gender archetype in the German mentality, relationship of feminine and masculine qualities in the mentality of nations.

Психологічне дослідження гендерного архетипу в культурі нам видається перспективним у двох різних площинах. Перша площина – це площина конкретної жіночої та чоловічої ролі, яка досліджується через аналіз глибинних мотивів і ресурсів, наявних у культурі. Друга площина – це співвідношення і динаміка маскулінного і фемінінного елементу в психіці народу в цілому. Під маскулінным елементом розуміється принцип раціональності, відокремлення, орієнтації на підкорення зовнішнього світу, агресивного способу вирішення проблем. Синонімом виступає поняття енергії Ян у східній філософії і Логос в юнгіанській психології [1]. Характеристикою фемінінного принципу є емоційність, холистичність, орієнтація на внутрішній світ душі, вирішення проблем шляхом бачення себе як частини цілого. Синонімічними є енергія Інь і Ерос в юнгіанській психології. Обидва принципи діють у кожній людині і в кожній культурі, але мають різне співвідношення, різний рівень інтеграції та зовнішньої реалізації. Метою статті є показати перспективність і евристичність гендерного аналізу саме в цих двох психологічно взаємопов'язаних площинах: специфікою чоловічої і жіночої ролі в певній культурі та специфікою співвідношення маскулінного і фемінінного в цій самій культурі.

Як метод аналізу ми плануємо застосувати міжкультурне порівняння, яке поглиблює розуміння народних архетипів за рахунок кращого усвідомлення їхньої специфіки, відмінності від інших. А транспोजія виявлених гендерних архетипів народу на динаміку маскулінного і фемінінного елементу в культурі в цілому відкриває розуміння самотності долі та можливостей розвитку нації.

Кількісно-обмежений формат статті дозволяє тільки вузький аналіз, тому ми зконцентруємось на розгляді в першу чергу жіночих архетипів і зробимо це на матеріалі тільки двох творів. Відповідно цей аналіз можна розглядати тільки як попередній і фрагментарний. Але і дослідження окремих народних творів є психологічно цінним, так як в кожному творі не можуть не знаходити своє відображення типові паттерни і образи народу, так само, як на індивідуальному рівні, в кожному сні чи продукті фантазії людини втілюються тільки характерні для неї потреби, конфлікти і засоби подолання.

Аналізуватимуться ранньо-германський епос “Пісня про Нібелунгів” [2] і ранньо-слов'янський твір “Слово о полку Ігореві” [3]. Обидва твори виникли в один час наприкінці XII та початку XIII століття, в близьких одне одному за соціально-економічним розвитком ранньо-феодальних суспільствах одного з королівств на території сучасної Німеччини і Київської Русі. Обидва твори вважаються одними з пер-

ших письмових літературних пам'яток народу і таким чином дійшли в письмовій (більш константній, ніж усна) формі до наших часів. (Той факт, що деякі дослідники приписують авторство "Слова" більш пізньому авторові, також не мав би суттєво вплинути на висновки, оскільки і більш пізній продукт народної творчості може відобразити тільки наявні народні паттерни.)

Жіночі архетипи в "Пісні про Нібелунгів".

Основними жіночими образами в цьому епосі є Крїмгільда і Брунгільда, які виступають спочатку протилежними, а в процесі розвитку подій все більше наближуються одна до одної. Перше, що впадає в око при соціально-психологічному аналізі, це той факт, що зображення цих образів, оцінка їхніх дій у творі повністю пронизано патріархальною системою цінностей. Так, Крїмгільда постає на початку ідеальною дівчиною, не тільки її краса, а і добре виховання, і манери "відомі у всьому світі". Ці "добрі манери" виражаються, наприклад, в тому, що вона в усьому слухається свого старшого брата короля Гюнтера. Коли брат повідомляє їй, що збирається видати її заміж, вона відповідає, що готова покїрно прийняти його волю. І в шлюбї з Зїгфрїдом вона виявляє себе як любляча, але явно підлегла дружина: вона, наприклад, сприймає як належне той факт, що її чоловік так сильно побив її після того, як вона "набалакала зайвого", що вона багато днів провела в ліжку і тільки в ньому могла приймати візит.

Зовсім іншою змальовується Брунгільда. Це "красива і сильна" принцеса, яка сама панує над Ісландією і оголосила, що вийде заміж тільки за того чоловіка, який переможе її в спортивній боротьбі. Показовим є факт, що в той час, як сила і героїчні (а часто просто брутальні, свавільні чи нахабні) вчинки лицарів описуються завжди позитивно з акцентом на героїзм, а самодурство ігнорується, то Брунгільдова велика сила коментується виключно епітетами "чортова баба", "страшна баба", "для неї було б краще місце в пеклі". Королю Гюнтеру вдається її подолати тільки за допомогою обману: Зїгфрїд одягає свій чарівний плащ-невидимку, який надає йому "силу 12 чоловіків" і бореться на боці Гюнтера.

Але ця таємниця перемоги стає відомою і вірний придворний короля Гюнтера Хаген вбиває Зїгфрїда, щоб "ніщо не ставило під загрозу честь короля". Після цієї події починає мінятися Крїмгільда, вона не хоче пробачити і прийняти речі такими, якими вони є (чого від неї чомусь всі чекають, хоча помста чи покарання за порушення моральних норм є однією з основних доблестей у світі лицарів). Протягом наступних років і сторінок епосу Крїмгільда продовжує сумувати за

Зігфрідом і думати про помсту Хагеніві. Це супроводжується наростанням напруження в творі і постійним передчуттям “великого зла”, яке от-от має статися. І воно стається, коли Крїмгільда, вийшовши заміж вдруге за могутнього гунського короля, запрошує свого брата короля Гюнтера разом з його свитою, де є і Хаген, до себе і намовляє своїх нових васалів вступити з ними в бій. В ході бою всі гинуть і Крїмгільда відрубає голову полоненому Хагену. Лицарі, які при цьому присутні, викрикують: “Горе нам! Баба вбила найкращого лицаря! Світ зійшов з ума!” Це одна з останніх фраз твору, потім описується ще тільки загальний плач.

Отже Хаген, який віроломно позбавляє жінку її чоловіка, її власності (він викрав в неї скарб Нібелунгів, який їй дістався від Зігфріда і утопив його в річці, щоб той пізніше міг належати тільки державі), її сина, тобто діє жорстоко і віроломно, але до кінця відданий королю і завжди діє в інтересах королівства, рефлектується, як “найкращий лицар”, а ніяк не джерело зла. Цим джерелом є Крїмгільда, жінка, яка не реагує покорою на агресію, а йде на помсту.

Таким чином на соціально-психологічному рівні цей твір є вражаючим прикладом викривлення оцінки сили, власної ініціативи й агресії в цілому у жінки очима патріархального суспільства. Поруч з цим, така войовнича патріархальна позиція, така велика енергія, спрямована на подолання жіночої волі, свідчить про значну домінантність маскулінного елемента в психіці суспільства, а також явний конфлікт між фемінінною і маскулінною тенденцією, ці принципи борються один з одним, а не знаходяться в гармонійному “шлюбі”.

Розглянемо тепер, яку інформацію несуть ці жіночі образи на психологічному плані. На нашу думку, Брунгільда символізує спогад про матріархат, про минулу силу і автономію жінки і великий страх перед цією силою. Згадаємо, що подолати Брунгільду не може жоден чоловік, хіба що він володіє чарівними силами. Свій чарівний плащ Зігфрід відвоював колись у гномів, які живуть у невидимому царстві, і дорогу туди ніхто, крім Зігфріда, не знає. Отже, ці сили походять з невидимої та раціонально невідомої області, психологічно цьому відповідає царина душі. В частині, яка написана (відмінною від іншого стилю твору) ірраціональною мовою сну, Зігфрід згадує, як у таємничій країні Нібелунгів на галявині лісу, на скелі, оточена палаючим багаттям, спала Брунгільда. Він проскакав крізь вогонь до неї на коні і “ліг поруч з нею”. “І було це тисячу років тому”. Напевно, таким чином передана згадка людства про часи, коли ще панувала міфологічна свідомість, внутрішній світ був населений чарівними силами,

жінка мала сильну й автономну позицію (Брунгільда лежала на горі, а навколо палало багаття). Це було дитинство людства (“ми були дітьми” каже Зігфрід). Він згадує в нетиповій для нього рефлексивній і емоційній манері, що “він був щасливим тоді”, що може психологічно відповідати стану щастя, коли різнонаправлені психічні тенденції знаходяться в гармонії і людина відчуває себе цілісною. Таким чином, ранній Зігфрід втілює той стан свідомості, коли маскулінна і фемінінна енергія гармонійно співіснували.

Напевно, інші лицарі в епосі тому і толерують вбивство любимого всіми Зігфріда, бо він є представником вже минулих часів, володарем чарівних сил (розвинутого внутрішнього світу) і індивідуалістом, а на історичну (а разом з цим і психічну) арену вже виходить Хаген, з його ідеєю державності, підкорення власних інтересів інтересам короля, власної честі держави (друг Зігфрід має на думку Хагена загинути, щоб не компрометувати честь короля). Зігфрід таким чином допомагає встановити патріархат (подолати незалежність Брунгільди), але цим самим він вбиває і себе (як носія ще цілісної, не односторонньо патріархальної психіки). Це символічно відповідає тому феноменові, що із переходом до патріархального світосприйняття однобоко посилюється раціональність, поступово зникає доступ до чудотворних сил, точніше, він деіндивідуалізується і централізується та порушується рівновага між силами, спрямованими на внутрішній світ душі, та силами, спрямованими на зміну зовнішнього світу (Зігфрід ще володів і тим, і тим).

Розглянемо дію описаних архетипів на рівні загальнонародної психології, тобто як втілення і взаємодію фемінінної та маскулінної енергії в психіці народу. Звернемо увагу, що риси Брунгільди – незалежність, змагання, боротьба, спрямована на подолання зовнішнього світу енергія, загалом відповідають чоловічим, тільки не толеруються патріархальним суспільством. Також Крیمгільда, коли гине Зігфрід, теж перетворюється на жінку, яка керується мотивом помсти, твердо переслідує свою мету, зневажаючи протидію інших, стратегічно планує і перемагає в битві, тобто діє так, як є типово для чоловічого принципу. Так що обидві героїні германського епосу, і ще-матріархальна Брунгільда, і вже-патріархальна Крیمгільда мають дуже маскулінні цілі та способи подолання. Це свідчить про те, що германська психіка в цілому є більш маскулінною. Може, цим пояснюється і великий страх, який існує в цій культурі перед жінкою і який втілюється в образі смертельно-небезпечної для чоловіка Брунгільди: можливо, що германські жінки в своєму ще не підкореному стані були справді небез-

печними і нездоланими конкурентами чоловіків, оскільки, маючи схожі маскулінні таланти, володіли ще додатковою владою – здатністю народжувати дітей. Це можливе пояснення з позиції підсвідомої пам'яті народу.

Якщо розглядати феномен “помсти Кримхільди” з перспективи національної психічної динаміки, то він показує, що зло очікується від фемінінного елемента. Тут згадуються недавні події гітлеровської епохи, коли вся Німеччина перетворилась в істеричний натовп (куди поділась вся стриманість і раціональність), який до безтями любив свого фюрера (а не тільки цінував його економічні реформи) і готовий був без рефлексії і критики, жертвовно, дисципліновано і войовниче слідувати за ним до самого його і майже свого власного кінця. Любляча та скривджена Крїмгільда керується тільки емоцією, хоча і діє стратегічно цілеспрямовано і володіє сильним чоловічим військом. Отже, ірраціональність, гіпертрофована емоційність, істеричність, фанатизм – це ті фемінінні компоненти психіки народу, які при систематичному подавленні з боку маскулінного елемента, можуть прориватися на поверхню своєю негативною стороною і спричиняти національну катастрофу. Як описує К. Г. Юнг у своїй “Типології” [4], коли одна з пари протилежних і взаємодоповнюючих психічних функцій занадто витіснена зі свідомості, вона залишається недорозвиненою і може набирати в підсвідомості енергетично сильно зарядженої та деструктивної форми. В нашому прикладі це пара функцій емоція (Ерос, фемінінний компонент) і мислення (Логос, раціональний маскуліний елемент), де емоція сильно подавлена (постійне притиснення, позбавлення впливу та влади Крїмгільди і Брунгільди) і таким чином може набувати небезпечно незрілого і деструктивного характеру, коли все ж виривається назовні.

Перегук з нашими висновками ми знаходимо в таких словах Юнга про німецький характер і німецьку історію. “Почуття неповноцінності (яке Юнг діагностує в німецькій нації – В. Н.) – це, як правило, неповноцінне почуття” (тобто неповноцінна емоція). “Куди поділося у Ніцше (як у філософського предвісника німецької кастасти – В. Н.) жіноче, душа?” (Тут і в інших німецьких і російських текстах переклад автора В. Н.). Далі Юнг описує, що істерик Гітлер міг мати такий успіх у народних мас тільки тому, що сам народ мав істеричну диспозицію. “Істерична диспозиція полягає в тому, що властиві кожній психіці протилежності... далі віддалені одна від одної, ніж у так званих “нормальних”. Ця велика дистанція приводить до більшої енергетичної напруги, чим пояснюється безсумнівна енергійність і діяльність

німців” [5]. Ця оцінка перегукується з нашим висновком про сильну віддаленість між фемінінним і маскуліним принципом, незбалансованість і подавлення фемінінного принципу маскуліним.

Іншу підтримку наших висновків з аналізу архетипів через філософський розгляд питання національного німецького характеру знаходимо у філософа Ніколая Бердяєва. У своєму есе “Душі народів” [6] він пише: “Трагедія германізма – це, перш за все, трагедія надлишкової волі,... занадто виключно чоловічої, трагедія внутрішньої безшлюбності німецького духу”.

Жіночий архетип у “Слові о полку Ігореві”

Аналіз цього твору з метою дослідження жіночого архетипу не може бути таким же обсяжним, як аналіз “Пісні про Нібелунгів”, оскільки сам твір є набагато коротшим (один має обсяг 600 сторінок, а інший 30) і жіноча героїня в ньому з’являється всього один раз і “діє” протягом чотирьох строф. Але, незважаючи на таку кількісну обмеженість, аналіз цього твору як психологічного продукту, який виражає психічний стан народу, також відкриває цікаві перспективи в баченні жіночого архетипу і динаміки маскулінного і фемінінного в психіці народу.

Князь Ігор іде зі своїм військом “шукати слави” в Половецьку землю, на третій день його військо розбиває ворог, він сам потрапляє в полон, а половці нападають у відповідь на Руську землю. Далі у тексті оспівується слава минулих князів, зараз правлячі князі закликаються стати на оборону землі Руської від половців, які навалилися на неї в результаті поразки Ігорового походу, критикується роздрібленість і розбрат між князями. Після цього “на сцену” виходить Ярославна, дружина Ігоря. Текст, відомий під назвою “Плач Ярославни”, є насправді не тільки вираженням її горя стосовно того, що її чоловік знаходиться в полоні, а і заклинанням. Ярославна “зозулею вранці таємно воркує” і звертається послідовно до трьох стихій: до Вітру, до Ріки і до Сонця. При цьому вона спершу восхваляє кожну стихію, називає своїм Господином, потім дорікає в тому, що вони не сприяли перемозі її “любого лада”, і закликає Дніпро-Славутичича принести на його водах до неї її чоловіка. Поки що ідея заклинання є гіпотезою. Отже, з’ясуємо, які подальші картини виникають в тексті.

Наступний абзац починається словами: “Приснуло море опівночі,... Князю Ігореві Бог показує путь із Землі Половецької на Землю Руськую”. Далі описується втеча Ігоря з полону, безрезультатна спроба половців його спіймати і його повернення додому.

Якщо проаналізувати цей текст з чисто-психологічної перспек-

тиви, виявляється така динаміка: герой, не досить добре стратегічно спланувавши свій похід, програє бій і потрапляє в полон. Потім у тексті оспівується слава минулих і проголошується заклик до теперішніх князів. Але ніякої дії за цим не слідує, також у подальшому тексті не описується наслідок якоїсь відповідної дії. Потім з'являється Ярославна, яка звертається до стихій і, хоча в тексті немає експліцитної вказівки на каузальний зв'язок, далі розповідається, як Бог виводить Ігоря з полону. Знову ж таки, при цьому не описана ніяка попередня активність Ігоря чи інших руських воїнів, зате перший і останній раз описується пряме втручання Бога. Тобто Ігорю допомагає вища сила, і Ярославна є тою, яка її закликає.

Отже, чоловічі та жіночі герої твору діють, на відміну від німецького епосу, в різних площинах. У той час, як чоловічий архетип втілює сміливий і честолюбивий воїн-індивідуаліст, чиє бажання саме індивідуальної слави призводить до його поразки (тут очевидна відмінність від німецького чоловічого архетипу лицаря Хагена, з його ідеєю підпорядкування власних інтересів інтересам суверена і держави), жіночий образ діє не в зовнішній соціально-політичній сфері, а у внутрішній сфері душі і присутніх там одухотворених сил. Жінка вкорінена в своїй землі, знаходиться в прямому емоційному і спірітуальному контакті з богами своєї землі (поганські боги ще домінують в цьому творі) і, не приймаючи участі у зовнішньому ході подій, сприяє порятунку свого чоловіка і, таким чином, і своєї землі. В той час, як дії Брунгільди та Крیمгільди реалізуються на класично-маскулінному терені фізичної і воєнної боротьби, Ярославна діє в класично-фемінінній царині душі, внутрішнього світу. Показово також, що дії перших спрямовані на помсту і, таким чином, знищення, а дії другої – на порятунок (тобто жіноча енергія в слов'янському епосі не є витіснена і має позитивний характер).

Розглянемо тепер динаміку чоловічих і жіночих образів твору, як символічне вираження співвідношення маскулінного і фемінінного елементу в народній психіці. Тут очевидна перевага фемінінного. Раціональність, агресивність, цілеспрямованість, направленість на зміну зовнішнього світу як вираження маскулінної енергії у творі втілюються лише частково в поході і битві загону князя Ігоря. Але цей похід не є ні добре спланованим (про що нарікає автор), ні приводить до успіху. Навпаки, він призводить до полону князя і провокує, таким чином, напад ворога на його землю. Сама постать Ігоря не є цілісно-мужньою: з одного боку, він описується як сміливий воїн, а з іншого боку, у читача виникає враження його непослідовності. Перед

початком походу він промовляє до своєї дружини: "... та краще ж би порубаним бути, ніж будь полоненим", після програної битви саме він виявляється в полоні. Тобто маскулінна енергія не досягає своєї повноти і розквіту, а є швидше дефіцитарною і в своїй дефіцитарності загрозливою для спільного цілого. Хоча в "Слові" описується, оспівується і закликається до багатьох князів, чоловічих героїв, ніяка реальна дія не відходить від жодного з них. Покращення ситуації настає після дії в творі емоційної, в області душі і внутрішнього світу діючої фемінінної енергії, енергії Ярославни. Показовим є також той факт, що навіть ті численні місця в творі, де начебто описується маскулінна енергія (князі), робиться це через фемінінний канал емоції: оспівування, звеличення, сумування, дорікання, без всякого інтересу до раціонального опису дії і її наслідка. "Слово" закінчується також у ключі домінанти фемінінної: повернувшись додому, Ігор їде "до Святої Богородиці Пирогощої", очевидно, що дякувати за порятунок.

До висновку про перевагу жіночого елемента в психіці народу доходить у своєму філософському аналізі і Н. Бердяєв. Він пише (правда, не розрізняючи між російським і українським народом): "Російський народ не хоче бути мужнім будівником, його природа визначається як жіночна, пасивна і покірنا в справах державних...". "В основі російської історії лежить показова легенда про виклик варяг-іноземців для управління руською землею". "Мужня свобода не оволодіває жіночною національною стихією Росії зсередини... Мужнє начало завжди очікується ззовні, особистісне начало не розкривається в самому... народі". "З цього безвихідного кола є тільки один вихід: розкриття в самій Росії, в її духовній глибині мужнього, особистісного, оформляючого начала, ... пробудження мужньої, світоносною свідомості".

На відміну, чи більше в доповнення до думки Бердяєва, який бачить можливість позитивної зміни в посиленні маскулінного елемента, варто зазначити, що психологічний аналіз тексту "Слово о полку Ігореві" розкриває саме фемінінний елемент, як ресурсний. Тобто потенціал для розвитку закладений саме в фемінінній частині (як жіночої, так і чоловічої) психіки народу, в царині душі.

Цей ресурс може бути цінним на загально-людському рівні саме в наш час, коли послідовний розвиток односторонньо-маскулінного принципу в постіндустріальних і постпатріархальних суспільствах хоч і привів до злету в царині маскулінного принципу (наукові, технічні, правові досягнення), але зумовив кризу в фемінінній царині душі, внутрішнього світу, почуття приналежності до більшого і т. д.

І саме фемінінний ресурс слов'янської психіки при його послідовній реалізації може бути тим матеріалом, який потрібен сучасному європейському світу для урівноваження раціонального принципу (Логосу) душевним (Еросом).

На закінчення ще раз підкреслимо, що гіпотези, висунуті в цій статті, можуть розглядатися тільки як орієнтовні та фрагментарні. Їх цікаво буде перевірити і доповнити аналізом інших творів народної міфології, літератури і мистецтва.

Список літератури:

1. C. G. Jung. Archetypen. Die psychologischen Aspekte des Mutterarchetypus (1939). – Deutscher Taschenbuch Verlag, 2010.
2. Das Nibelungenlied. Franz Fühmann. – Hinstorff, 2002.
3. Слово про Ігорів похід. Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1967.
4. C. G. Jung. Psychologische Typen. Gesammelte Werke Band 6. – Walter-Verlag, 1986.
5. Das C. G. Jung Lesebuch. Nach der Katastrophe. Ullstein 1986.
6. Николай Бердяев, Судьба России, гл. 3: Души народов / Религия германизма. Издание Лемана и Сахарова. – Москва, 1918.
7. Николай Бердяев Судьба России. – Гл. 1: Психология русского народа. – Москва, 1918.